
<http://kitaibelia.unideb.hu/>
ISSN 2064-4507 (Online) • ISSN 1219-9672 (Print)
© Department of Botany, University of Debrecen, Hungary
23 (1): 51–64.; 2018
DOI: 10.17542/kit.23.51

Végveszélyben: a fejfás temetők botanikai és kultúrtörténeti értékei Magyarországon és Erdélyben

MOLNÁR V. Attila* & LÖKI Viktor

Debreceni Egyetem TTK Növénytan Tanszék,
H-4032, Debrecen, Egyetem tér 1.; *mva@science.unideb.hu

Disappearing botanical and cultural heritage of wooden headboard-graveyards in Eastern-Hungary and Transylvania (Romania)

Abstract – Degradation or disappearance of natural habitats are global phenomena nowadays, hence the role of small and secondary (seminatural) habitats like cemeteries in preserving natural values are more and more appreciated. The botanical values and burial customs were examined in a total of 51 graveyards in three different regions of Hungary and Romania (10, 19 and 22 graveyards in the North Hungarian Mountains, the Great Hungarian Plain and Transylvania, respectively). Altogether 25 in Hungary legally protected plant species were found, 1.5 protected species per graveyard on average. As we observed, traditional burials with wooden headboards are rapidly superseded by modern burial customs. Based on our non-representative poll (n=102), 90% of citizens on average are satisfied with current conditions in Hungarian graveyards. A two-thirds majority of respondents would prefer more frequent lawn-mowing in graveyards. 75% of respondents prefer modern tombs to traditional graves. Disappearance of old burial customs characterised by the use of wooden headboards (and the simultaneous change in traditional, habitat-friendly practices in graveyards) means not only a loss of cultural values, but threatens the natural biodiversity of graveyards as well.

Keywords: burial customs, cemetery, cultural heritage, habitat-friendly practice, headstones, protected plant species

Összefoglalás – Napjainkban világszerte tapasztalható a természetes élőhelyek pusztulása és eltűnése. Emiatt a kisebb kiterjedésű, de természetközeli állapotban lévő másodlagos élőhelyek, például a temetők szerepe egyre nagyobb természeti értékeink megőrzésében. Munkánk során Románia és Magyarország három különböző régiójában (Északi-középhegység, Alföld, Erdély) mértük fel 51 temető növénytan értékeit, és temetkezési szokásait. A vizsgált temetőkben összesen 25, a magyar jogszabályok szerint védett növényfaj előfordulását regisztráltuk, egy temetőben átlagosan 1,5 védett fajt találtunk. Megfigyeléseink alapján a hagyományos fejfás temetkezés helyét gyorsuló ütemben veszik át a modern temetkezési szokások. Nem reprezentatív közvéleménykutatásunk (n=102) szerint az átlagpolgárok 90%-a elégedett vagy nagyon elégedett a temetők jelenlegi állapotával. A fűnyírás gyakoriságát a válaszadók mintegy harmada megfelelőnek ítéli, kétharmada gyakoribbá tenné, 75%-uknak pedig a modern síremlékek jobban tetszenek, mint a hagyományos sírhantok. A fejfás temetkezés eltűnése (és ezzel összefüggésben a temetők hagyományos, „természetkímélő” használatának megváltozása) nem csak kultúrtörténeti szempontból jelent veszteséget, hanem a temetőkben fennmaradt természeti értékeket is veszélyezteti.

Kulcsszavak: gombfa, kopjafa, kulturális örökség, környezetbarát kezelés, temető, temetkezési szokások, védett növény

Bevezetés

A természetes élőhelyek világszerte tapasztalható degradálódásával, felaprózódásával, és területük csökkenésével a kis kiterjedésű természetközeli állapotú élőhelyfoltok (mint az eredeti flóra menedékhelyei) szinte mindenhol felértékelődtek (SAUNDERS *et al.* 1991). Bár a temetőket régészeti és kulturális szempontból régóta kutatják, ökológiai és természetvédelmi jelentőségüket csak az utóbbi évtizedekben ismerték fel (LASKE 1994, BARRETT & BARRETT 2001, DUDLEY *et al.* 2010, LÖKI *et al.* 2015, MOLNÁR V. *et al.* 2017a, 2017b). Hazánkban és a környező, magyarok lakta területeken a falusi temetők néprajzi szempontból jól ismertek (lásd például BALASSA 1973, 1989, KUNT 1975, NOVÁK 1975 munkáit). A néprajzkutatók különösen sokat foglalkoztak a jellegzetes és népi iparművészeti szempontból igen figyelemreméltó sírjelekkel, a fejfákkal (a teljesség igénye nélkül például FÜLÖP 1902, GÖNCZI 1903, SOLYMOSSY 1930, CSALOG 1940, 1957, ZENTAI 1966, 1972, KÓS 1972, PÓCS 1979, NOVÁK 1980, 2005). Ugyanakkor a fejfás temetők botanikai (és természeti) szempontból alig kutatottak (PÉNTEK & SZABÓ 1985, ANONYMUS 1991).

A fejfa (*fűtől való fa, gombfa, gonfa, kopjafa*) a magyarországi református és unitárius temetők szinte kizárólagos sírjele volt (PÓCS 1979). A fejfás temetők egykori elterjedtségét jelzi, hogy néprajzi forrásokban (KÓS 1972, ORTUTAY 1977–1982, KUNT 1978, 1980, FAGGYAS 1988, BALASSA 1989) a történelmi Magyarország 34 vármegyéjének mintegy 200 településéről ismertek dokumentumok (egykori) előfordulásaikról; a legtöbb adat Gömör és Kishont, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Bihar, Háromszék és Abaúj-Torna megyékből származik. Gömör megye falvainak temetőivel részletesen foglalkozott KUNT (1978) és FAGGYAS (1988), akik felhívták a figyelmet a temetői kultúra átalakulására, a fejfás temetkezés hagyományának részleges feledésbe merülésére. Teljesen más szemszögből (az élővilág felől) közelítve a kérdéshez a néprajzos kutatóktól függetlenül azonos következtetésekre jutottunk: a kis-ázsiai és európai temetők flórájának utóbbi négy évben folytatott vizsgálata során döbrentünk rá a temetők élővilágának a temetkezési helyek kezelésének átalakulásával, a temetőkultúra megváltozásával, a temetők globális léptékű uniformizálódásával egyre fokozódó veszélyeztetettségére. Úgy véljük, hogy az évszázadok óta temetkezési célokra használt kultikus helyeken a kultúrtörténeti és a természeti értékek fennmaradása szorosan összefügg. A magyar falusi temetőkben a 20. század elejéig uralkodó állapotokat jól jellemzik BANNER (1914) sorai: *„A falusi temetőkben összhang uralkodik. Csend, egyetértés, egyenlőség árad belőlük, senkinek sem díszesebb a sírja a másikonál, náluk nemcsak a halál nem tesz különbséget ember és ember között, hanem a sír sem. Fakereszt, kőkereszt vidékenként és az anyag gazdagságában változik, s a szegény is, anyagiakra való tekintet nélkül, méltóan igyekszik megjelölni kedves halottja sírját.”* FAGGYAS (1988) szerint *„Régebben a református temetőket a puritánság, a fejfák, a síroknak behorpadása, a környezetbe való beilleszkedése, a végtelen gypeszőnyeg esztétikai látványa tette széppé és megnyugtatóvá”*. A temetői kultúra megváltozásának (elsősorban a modern síremlékek hagyományos sírjelek rovására történő elterjedésének) okait SELÉNDY (1972) a következőképpen jellemezte: *„A századfordulót követő években a vagyoni helyzet fitogtatása a falusi temetőkbe is eljutott. Értékes, régi emlékköveket, fejfákat dobáltak ki tucattal, és megjelentek a műkő, a beton, a márvány kolosszusok. Mindez csendes falusi környezetben még a városinál is harsogóbbnak hatott, és hat ma is. A helyzetet súlyosbítja az, hogy a falusi közösség ragaszkodik újonnan szerzett »hagyományaihoz«.* A kis alapterületet elfoglaló és helyben fellelhető anyagokból készült sírjelek egyszerre jelentettek helytörténeti, iparművészeti, néprajzi értéket és a hozzájuk társuló hagyományos gyepes sírhantokkal együtt lehetővé tették a temetők hosszútávon fenntartható használatát, továbbá a bennük fennmaradt természeti értékek megőrzését, a 20. században teret hódított beton, műkő és márvány síremlékek, valamint a temetők kezelésének megváltozása viszont teljes eltűnéssel fenyegeti a korábbi, évszázadok óta fenntartható állapotokat. Közle-

ményünk célja, hogy dokumentálja (1) a hagyományos fejfás temetkezés szinte teljes eltűnését és (2) a fejfás temetőkből rejtőző jelentős természeti (növénytani) értékeket.

Anyag és módszer

Munkánk során összesen 51 temetőt vizsgáltunk többségében reformátusok által lakott területeken (1. táblázat). Az Északi-középhegységben (az egykori Gömör és Abaúj vármegyék területén) 10 temetőt, amelyek 147–278 méteres tengerszint feletti magasságban, két törpefaluban és nyolc aprófaluban találhatók. Erdélyben (az egykori Szatmár, Szilágy és Kolozs vármegyék területén) 22 temetőt, amelyek 177–844 méteres tengerszint feletti magasságban, kilenc aprófaluban, három kisfaluban, négy középfaluban és négy nagyfaluban helyezkednek el. Az Alföldön (az egykori Hajdú, Bihar és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék területén) 19 temetőt vizsgáltunk, amelyek 80–146 méteres tengerszint feletti magasságban, egy kisfaluban, egy középfaluban, öt nagyfaluban, kettő óriásfaluban és hat városban találhatók. Két erdélyi és négy alföldi település esetében két-két temetőt vizsgáltunk.

1. táblázat. A vizsgált temetők főbb jellemzői.

*A magyarországi népesség adatok a Központi Statisztikai Hivatal 2011-es adatai [1], a romániai adatok a Román Statisztikai Hivatal 2011-es adatai alapján [2]

Table 1. Main characteristics of graveyards studied.

*Human population data of Hungarian settlements based on 2011 data of Hungarian Statistical Office [1], Romanian data based on 2011 data of Romanian Statistical Office [2]

ID	Település / Settlement	Ország: megye / Country: county	Koordináták / Geocoordinates	Tszf. magasság / Altitude asl.	*Népesség / Human population
Északi középhegység / North Hungarian Mountains					
1	Gömörőszőlős	Hu: Gömör és Kishont	48,374° N 20,430° E	248 m	85
2	Hét	Hu: Gömör és Kishont	48,374° N 20,430° E	147 m	479
3	Imola	Hu: Gömör és Kishont	48,374° N 20,430° E	237 m	86
4	Jósvafő	Hu: Abaúj-Torna	48,374° N 20,430° E	228 m	230
5	Kánó	Hu: Gömör és Kishont	48,374° N 20,430° E	268 m	170
6	Ózd-Susa	Hu: Gömör és Kishont	48,274° N 20,246° E	224 m	224
7	Ragály	Hu: Gömör és Kishont	48,274° N 20,246° E	266 m	266
8	Szinpetri	Hu: Abaúj-Torna	48,274° N 20,246° E	216 m	216
9	Szuhafő	Hu: Gömör és Kishont	48,274° N 20,246° E	278 m	278
10	Zádorfalva	Hu: Gömör és Kishont	48,274° N 20,246° E	251 m	251
Erdély / Transylvania					
11	Bogdand / Bogdánd	Ro: Satu Mare / Szatmár	47,415° N 22,939° E	177 m	2872
12	Borla / Szilágyballa	Ro: Sălaj / Szilágy	47,283° N 22,943° E	263 m	1483
13	Deja / Désháza 1	Ro: Sălaj / Szilágy	47,352° N 23,176° E	213 m	1262
14	Deja / Désháza 2	Ro: Sălaj / Szilágy	47,352° N 23,174° E	213 m	1262
15	Dioşod / Diósad	Ro: Sălaj / Szilágy	47,352° N 23,174° E	844 m	844
16	Domoşu / Kalotadámos	Ro: Cluj / Kolozs	46,828° N 23,024° E	576 m	196
17	Horlacea / Jákótelke	Ro: Cluj / Kolozs	46,817° N 23,043° E	603 m	146
18	Izvoru Crişului / Körösfő	Ro: Cluj / Kolozs	46,837° N 23,107° E	603 m	958
19	Jebucu / Zsobok	Ro: Sălaj / Szilágy	46,891° N 23,104° E	377 m	321

ID	Település / Settlement	Ország: megye / Country: county	Koordináták / Geocoordinates	Tszf. magasság / Altitude asl.	*Népesség / Human population
20	Liteni / Magyarléta	Ro: Cluj / Kolozs	46,618° N 23,450° E	663 m	410
21	Luna de Sus / Magyarlóna	Ro: Cluj / Kolozs	46,742° N 23,428° E	398 m	2310
22	Mănăstireni / Magyargyerő- monostor	Ro: Cluj / Kolozs	46,779° N 23,091° E	719 m	532
23	Nearșova / Nyárszó (1)	Ro: Cluj / Kolozs	46,835° N 23,066° E	606 m	208
24	Nearșova / Nyárszó (2)	Ro: Cluj / Kolozs	46,837° N 23,061° E	597 m	208
25	Nușfalău / Szilágynagyfalu	Ro: Sălaj / Szilágy	47,188° N 22,700° E	229 m	3600
26	Șamșud / Szilágysámson	Ro: Sălaj / Szilágy	47,342° N 22,946° E	221 m	1723
27	Sâncraiu / Kalotaszentkirály	Ro: Cluj / Kolozs	46,827° N 22,987° E	576 m	1073
28	Șarmășag / Sarmaság	Ro: Sălaj / Szilágy	47,350° N 22,831° E	198 m	4362
29	Săula / Sárvasár	Ro: Cluj / Kolozs	46,852° N 23,079° E	566 m	202
30	Stana / Sztána	Ro: Sălaj / Szilágy	46,889° N 23,141° E	448 m	144
31	Uileacu Șimleului / Somlyóújlak	Ro: Sălaj / Szilágy	47,283° N 22,752° E	194 m	442
32	Verveghiu / Vérvölgy	Ro: Sălaj / Szilágy	47,316° N 23,106° E	232 m	457
Alföld / Great Hungarian Plain					
33	Balmazújváros (1)	Hu: Hajdú-Bihar	47,618° N 21,325° E	83 m	17496
34	Balmazújváros (2)	Hu: Hajdú-Bihar	47,598° N 21,337° E	80 m	17496
35	Berettyóújfalú (1)	Hu: Hajdú-Bihar	47,225° N 21,513° E	91 m	15221
36	Berettyóújfalú (2)	Hu: Hajdú-Bihar	47,212° N 21,543° E	91 m	15221
37	Biharkeresztes	Hu: Hajdú-Bihar	47,126° N 21,701° E	100 m	4098
38	Derecske (1)	Hu: Hajdú-Bihar	47,358° N 21,553° E	94 m	8734
39	Derecske (2)	Hu: Hajdú-Bihar	47,349° N 21,577° E	97 m	8734
40	Karcag	Hu: Jász-Nagykun- Szolnok	47,303° N 20,909° E	84 m	20380
41	Kenderes	Hu: Jász-Nagykun- Szolnok	47,250° N 20,663° E	87 m	4546
42	Kisújszállás	Hu: Jász-Nagykun- Szolnok	47,205° N 20,754° E	87 m	11384
43	Mezőpeterd	Hu: Hajdú-Bihar	47,166° N 21,623° E	98 m	581
44	Mezőtúr	Hu: Jász-Nagykun- Szolnok	47,007° N 20,606° E	86 m	16898
45	Nádudvar	Hu: Hajdú-Bihar	47,436° N 21,150° E	85 m	4181
46	Pocsaj (1)	Hu: Hajdú-Bihar	47,295° N 21,825° E	146 m	2666
47	Pocsaj (2)	Hu: Hajdú-Bihar	47,283° N 21,801° E	140 m	2666
48	Sárrétudvari	Hu: Hajdú-Bihar	47,229° N 21,185° E	93 m	2996
49	Tetétlen	Hu: Hajdú-Bihar	47,321° N 21,309° E	87 m	1442
50	Törökszentmiklós	Hu: Jász-Nagykun- Szolnok	47,168° N 20,398° E	85 m	23145
51	Túrkeve	Hu: Jász-Nagykun- Szolnok	47,114° N 20,747° E	90 m	8749

2015 áprilisa és 2017 júniusa között mindegyik temetőt legalább két alkalommal (tavaszal – nyár elején, illetve nyár végén – kora ősszel) kerestünk fel. A terepbejárások során feljegyeztük az észlelt, Magyarországon jogszabályi védelemben [3] részesülő növényfajokat. A fajok nevezéktana KIRÁLY (2009) művét követi. Terepbejárásaink során felmértük az egyes temetők sírjait; a felmért sírokat előzetes tapasztalataink alapján öt „természetességi” kategóriába soroltuk (1. ábra).

1. ábra. Sír típusok: 1 – gyepes sírhant, sírjel nélkül; 2 – gyepes sírhant, sírjellel; 3 – „gondozott” (kapált) sírhant; 4 – betonkeretes sír; 5 – „modern” (betonnal, műkövel, márvánnyal stb. teljesen fedett) sír

Fig. 1. Types of graves: 1 – grave covered by turf, without headstone; 2 – grave covered by turf, with headstone; 3 – hoed grave; 4 – grave with concrete frame; 5 – „modern” grave fully covered by stone or concrete

A sírhantok esetében rögzítettük, hogy mely kategóriába tartoznak és – amennyiben az a sírjelről leolvasható volt – feljegyeztük az elhalálozási dátumát (mint a sír vélhető legutóbbi bolygatásának dátumát). Amennyiben egy síron több elhalálozási dátum volt feltüntetve, úgy az újabb dátumot vettük figyelembe. A felmért temetők geokoordinátáit és tengerszint feletti magasságát kézi Garmin E-Trex Legend GPS készülékkel állapítottuk meg.

Annak érdekében, hogy a magyar társadalom temetőikkel és azok kezelésével kapcsolatos elvárásait felmérjük, temetőnként 1–2 helyi lakossal (a továbbiakban: „átlagpolgárok”), összesen 69 nővel és 33 férfival (átlagéletkor = $40,4 \pm 22,8$ év, min. = 17 év, max. = 82 év) félig-strukturált, anonim interjúkat készítettünk (a kérdések a 4. táblázatban találhatók). Az interjúk kérdéseire adott válaszokon kívül a temetők kezelésével, állapotával összefüggő releváns megjegyzéseiket, véleményüket is feljegyeztük. A félig strukturált interjú kérdéseit feltettük a természetvédelem és a növénytan iránt vélhetően érdeklődő közönségnek (a továbbiakban: „szakmabeliek és érdeklődők”) is, egy internetes oldalon [4] keresztül. A kérdőív egyes kérdéseire a szakmabeliektől/érdeklődőktől átlagosan 85 ± 7 válasz (min. = 77, max. = 99) érkezett.

Eredmények

A vizsgált temetőkben összesen 25 védett növényfajt találtunk (2. táblázat). A munka során temetőnként 0–6 védett növényfaj (átlag \pm szórás = $1,5 \pm 1,6$ faj) természetes előfordulásait regisztráltuk. Az Északi-középhegységben csak Héten és Ózd-Susán nem találtunk egy védett növényfajt sem; utóbbi lelőhelyen viszont rábukkantunk a védett nagyfejű csajkó [*Lethrus apterus* (Laxmann, 1770)] nevű bogárfaj (*Geotrupidae*) jelentős állományára. Erdélyben összesen 5, az Alföldön pedig 9 felmért temetőben nem találtunk védett növényfajt (3. táblázat).

2. táblázat. Védett növényfajok észlelt előfordulásai a vizsgált temetőekben
Table 2. Protected plant species in the studied graveyards

Védett faj neve / Protected plant species	Temető / Graveyards
	Ék = Északi-középhegység (North Hungarian Mountains); E = Erdély (Transylvania); A = Alföld (Great Hungarian Plain)
<i>Adonis vernalis</i>	Ék: Jósvalő
<i>Orchis morio</i>	A: Berettyóújfalu (1), Ék: Imola, E: Domoşu / Kalotadámos, Liteni / Magyarléta, Nearşova / Nyárszó (1), Nuşfalău / Szilágynagyfalu, Sâncraiu / Kalotaszentkirály
<i>Anacamptis pyramidalis</i>	E: Šarmășag / Sarmaság, Borla / Szilágyballa
<i>Anchusa barrelieri</i>	E: Šarmășag / Sarmaság, Borla / Szilágyballa
<i>Amygdalus nana</i>	A: Balmazújváros (2), Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr, Pocsaj, Sárrétudvari, Túrkeve
<i>Anemone sylvestris</i>	Ék: Szinpetri
<i>Aster amellus</i>	Ék: Gömörszőlős, Szinpetri, E: Liteni / Magyarléta, Nadişu Hododului / Hadadnásdasd
<i>Aster sedifolius</i> subsp. <i>sedifolius</i>	A: Túrkeve, Kisújszállás, Berettyóújfalu (1)
<i>Carlina acaulis</i>	E: Šarmășag / Sarmaság
<i>Galanthus nivalis</i>	E: Mănăstireni / Magyargyerőmonostor
<i>Gentianopsis ciliata</i>	E: Liteni / Magyarléta, Săula / Sárvasár
<i>Iris aphylla</i> subsp. <i>hungarica</i>	Ék: Zádorfalva (Imola) E: Borla / Szilágyballa
<i>Linaria biebersteinii</i>	A: Balmazújváros (1), Karcag, Kenderes, Kisújszállás, Mezőtúr, Sárrétudvari, Túrkeve
<i>Linum tenuifolium</i>	Ék: Szuhafő
<i>Orchis tridentata</i>	Ék: Zádorfalva E: Liteni / Magyarléta
<i>Orchis militaris</i>	E: Borla / Szilágyballa
<i>Orchis purpurea</i>	Ék: Gömörszőlős, Ragály, Szuhafő, Zádorfalva, E: Šarmășag / Sarmaság, Borla / Szilágyballa
<i>Ornithogalum brevistylum</i>	Ék: Imola, Kánó, Zádorfalva E: Borla / Szilágyballa, Nearşova / Nyárszó (1); Nyárszó (2), Šarmășag / Sarmaság, A: Karcag, Kisújszállás, Túrkeve
<i>Peucedanum officinale</i>	A: Berettyóújfalu (1)
<i>Polygala major</i>	Ék: Gömörszőlős, Szinpetri, Zádorfalva, E: Horlacea / Jákótelke, Liteni / Magyarléta
<i>Prunella grandiflora</i>	Ék: Gömörszőlős, Szinpetri, E: Liteni / Magyarléta
<i>Pulsatilla grandis</i>	Ék: Gömörszőlős
<i>Scrophularia scopolii</i>	E: Nearşova / Nyárszó (2)
<i>Spiraea crenata</i>	A: Tetétlen
<i>Thlaspi kovatsii</i> subsp. <i>schudichii</i>	E: Jebucu / Zsobok, Nearşova / Nyárszó (1 / 2), Săula / Sárvasár, Stana / Sztána

3. táblázat. A vizsgált temetők védett növényfajainak száma és sírjaik néhány jellemzője
Table 3. Number of legally protected plant species of graveyards and some characteristics of its graves

Település / Settlement	Védett fajok száma / Number of protected species	Fejfás sírok aránya / Proportion of graves with wooden headboard	Gyepes sírhantok aránya / Proportion of graves co- vered by turf	Legidősebb „modern” sír / Oldest „modern” grave	Legfiatalabb gyepes sírhant / Youngest da- ted grave co- vered by turf
Északi középhegység / North Hungarian Mountains					
Gömörszőlős	5	21,8%	29,1%	1930	1975
Hét	0	0,3%	8,0%	1940	–
Imola	3	5,5%	36,8%	1935	1973
Jósvalő	1	47,5%	25,5%	1945	2009
Kánó	1	10,8%	67,9%	1943	1983
Ózd-Susa	0	3,5%	14,8%	1927	1943
Ragály	1	6,6%	17,4%	1926	1961
Szinpetri	3	38,1%	33,7%	2006	1997
Szuhafő	2	6,2%	42,5%	1914	1967
Zádorfalva	5	2,0%	8,7%	1939	1992

Település / Settlement	Védett fajok száma / Number of protected species	Fejfás sírok aránya / Proportion of graves with wooden headboard	Gyepes sírhantok aránya / Proportion of graves co- vered by turf	Legidősebb „modern” sír / Oldest „modern” grave	Legfiatalabb gyepes sírhant / Youngest da- ted grave co- vered by turf
Erdély / Transylvania					
Bogdand / Bogdánd	1	8,8%	48,8%	1935	2001
Borla / Szilágyballa	6	1,3%	32,9%	1958	2015
Deja / Désháza (1)	0	35,5%	61%	1970	1980
Deja / Désháza (2)	0	12,8%	8,6%	1974	2012
Domoșu / Kalotadámos	1	32,2%	52,0%	1976	2014
Horlacea / Jákótelke	1	29,3%	48,9%	1973	2006
Izvoru Crișului / Körösőfő	3	17,4%	27,5%	1932	2012
Jebucu / Zsobok	1	16,1%	55,8%	1987	2014
Liteni / Magyarléta	6	9,0%	17,5%	1931	2009
Luna de Sus / Magyarlóna	0	0%	15,2%	1979	1999
Mănăstireni / Magyargyerőmonostor	1	11,0%	56,5%	1879	2014
Nadișu Hododului/ Hadadnádásd	1	9,3%	45,3%	1982	1999
Nearșova / Nyárszó (1)	2	23,1%	82,4%	1961	1999
Nearșova / Nyárszó (2)	4	15,3%	3,8%	1949	2005
Nușfalău / Szilágynagyfalu	2	21,2%	58,9%	1938	2016
Șamșud / Szilágysámson	0	21,8%	71,6%	1931	2013
Sâncraiu / Kalotaszentkirály	2	4,7%	42,8%	1918	2001
Șarmășag / Sarmaság	6	3,5%	11,7%	1949	2009
Săula / Sárvasár	2	35,5%	28,8%	1966	2004
Stana / Sztána	1	17,8%	25,1%	1977	2002
Uileacu Șimleului / Somlyóújlak	1	35,5%	61%	1941	2002
Verveghiu / Vervölgy	0	25%	33,3%	1965	2015
Alföld / Hungarian Plain					
Balmazújváros (1)	0	5,4%	1,5%	1940	1999
Balmazújváros (2)	2	36,6%	82,3%	1952	1990
Berettyóújfalu (1)	2	25%	41,4%	1943	1985
Berettyóújfalu (2)	0	13,1%	2,1%	1936	2012
Biharkeresztes	0	8,5%	17,9%	1933	1978
Derecske (1)	0	6,2%	4,1%	1939	1979
Derecske (2)	0	9,1%	5,2%	1964	–
Karcag	3	6,4%	5,3%	1934	2016
Kenderes	1	6,9%	17,3%	1945	1926
Kisújszállás	4	8,5%	19,4%	1937	1977
Mezőpeterd	0	2,6%	6,5%	1863	2016
Mezőtúr	2	1,4%	3,9%	1932	1992
Nádudvar	0	5,3%	1,7%	1950	1997
Pocsaj (1)	1	0%	18,7%	1954	1960
Pocsaj (2)	0	13,2%	7,3%	1966	–
Sárrétudvari	2	25,9%	52,3%	1935	1998
Tétlen	1	8,0%	4,7%	1924	2007
Törökszentmiklós	0	0,02%	0,06%	1907	1990
Túrkeve	4	22,7%	26,8%	1924	1991

4. táblázat. Két különböző csoportban végzett közvéleménykutatás eredményei a magyarországi temetők kezeléséről

Table 4. Results of a poll on management of Hungarian graveyards in two different social groups

	Átlagpolgárok / Average citizens		Szakmabeliek – érdeklődők / Professional or amateur naturalists	
	Szavazat / No. of votes	%	Szavazat / No. of votes	%
Elégedett Ön a magyarországi temetők állapotával / kezelésével? / Are you satisfied with the status and management of Hungarian graveyards?				
Nagyon elégedett / Very satisfied	21	20	0	0
Elégedett / Satisfied	71	70	45	52
Elégedetlen / Dissatisfied	10	10	32	37
Nagyon elégedetlen / Very dissatisfied	0	0	10	11
Ki kezeli a növényzetet a temetőben? / Who manages the vegetation in the graveyard?				
Önkormányzat / Local council	60	65	68	69
Egyház / Church	12	13	11	11
Lakosság / Local people	17	18	20	20
Gondnok / Caretaker	4	4	0	0
Milyen gyakran nyírják / kaszálják a temetőben a fűvet? / How frequently is the lawn mown in the graveyard?				
Évente egyszer / One time annually	2	3	1	1
Évente kétszer / Two times annually	23	39	5	6
Évente néhányszor / Few times annually	15	26	47	58
Havonta / Monthly	9	16	22	27
Gyakrabban / More frequently	9	16	6	8
Gyakrabban, ritkábban kellene fűvet nyírni, vagy megfelelő a mostani gyakorlat? / What is your opinion on lawn mowing frequency?				
Gyakrabban / More frequently needed	33	34	10	13
Ritkábban / Less frequently needed	1	1	35	43
Megfelelő / It is appropriate	64	65	36	44
Milyen sírmlék tetszik jobban? / What kind of tomb do you prefer?				
Modern (márvány, gránit, beton) / Modern (marble, granite, concrete)	70	75	10	12
Hagyományos sír / Traditional grave	23	25	73	88
Mi kellene változtatni a temetőkben? / What should be changed in graveyards?				
Utakat lekövezni / Pave the footpaths and roads	34	34	3	4
Ravatalozókat felújítani / Renovate the bargain	19	19	7	9
Új kerítést építeni / Build new fence	27	27	7	9
Semmin / Nothing	–	0	14	18
Régi kezelést visszaállítani / Restore old cemetery management	–	0	46	60
Egyéb / Others	20	20	–	0
Tud-e arról, hogy élnek ritka, védett élőlények temetőkben? / Are you aware that rare and protected organisms are present in graveyards?				
Igen / Yes	15	15	83	95
Nem / No	85	85	4	5

Ha a tapasztalatainkat összevetjük a közvéleménykutatásunk eredményeivel (4. táblázat), szembetűnő az átlagpolgárok elégedettsége a jelenlegi kultúrtörténeti és természetvédelmi szempontból egyaránt lehangoló helyzettel. A megkérdezett átlagpolgárok döntő többsége (90%-a) elégedett vagy nagyon elégedett a temetők jelenlegi állapotával, a fűnyírás gyakori-

ságát a válaszadók mintegy kétharmada megfelelőnek ítéli, egyharmaduk pedig gyakoribbá tenné. Az átlagpolgárok háromnegyedének a modern síremlék jobban tetszik és mindössze 15%-uk tud arról, hogy a temetőkben előfordulhatnak védett élőlények. A szakmabeliek és érdeklődők egyes kérdéseket hasonlóan látnak az átlagpolgárokhoz (például, hogy ki kezeli a növényzetet a temetőben), de a kérdések többsége esetében jelentősen eltér válaszaik eloszlása. A szakmabeliek és érdeklődők ritkább fűnyírást tartanak kívánatosnak, jóval nagyobb arányban kedvelik a hagyományos sírhantot, többen tudnak a temetők természeti értékeiről stb. (A szakmabeliek és érdeklődők véleménye lehetséges, hogy nem reprezentálja a hazai természetvédők/botanikusok véleményét, mert a válaszadókat a közvélemény-kutatást közlétező honlap korábbi, témával kapcsolatos bejegyzései befolyásolhatták.) A fűnyírási gyakorisága kapcsán érdemes megjegyeznünk, hogy tapasztalataink szerint a fűnyírási március végétől – április elejétől október végéig tart, és a temetők döntő többségében ez alatt a 7 hónapos időszak alatt legalább 4 alkalommal megtörténik. Úgy tűnik tehát, hogy az átlagpolgár alulbecsüli a fűnyírási gyakoriságát.

Megvitatás

Eredményeink alapján a történelmi Magyarország három különböző vizsgált régiójában a temetők még napjainkban is menedéket jelentenek védett növényfajok állományainak, ugyanakkor megállapítható, hogy a hagyományos temetkezési módok (fejfák állítása és gyepes sírhantok létrehozása), valamint a temetők sok évszázadon keresztül alkalmazott kezelése egyaránt eltűnőben vannak (5. táblázat).

5. táblázat. A megtalált védett növényfajok száma,

valamint a gyepes (1. és 2. típus) és fejfás sírok aránya régióként

Table 5. Number of protected species, and ratio of graves with turf on their top (type 1 and 2) to graves with wooden headboard in the studied regions

	Északi-középhegység / North Hungarian Mountain	Erdély / Transylvania	Alföld / Hungarian Plain
Védett növényfajok száma (átlag±szórás) / Number of protected species (mean±SD)	2,3±2,1	1,7±1,7	1,0±1,1
Védett növényfajok összesített száma / Total number of protected plant species	12	17	7
Gyepes sírok átlagos aránya / Mean percentage of graves covered by turf	28,4%	40,0%	16,8%
Fejfás sírok átlagos aránya / Mean percentage of graves with wooden headboard	14,2%	17,4%	10,1%

A magyar falusi temetők hagyományos használatára egykor jellemző képet BALASSA (1989: 18.) foglalta össze: „A magyar parasztemetők általában három részre oszlanak. Az egyik a még betemetetlen terület ... A másik, rendszerint a legterjedelmesebb rész, ahova jelenleg és az elmúlt harminc-ötven évben temettek. Itt látszik a gondozásnak, a virágoknak, fáknek a nyoma. Ez lassanként átmegy a harmadik részbe, ahol már gondozott sírokat nem találunk, a bokrok, fák kényükre-kedvükre nőnek, a fű beborítja az egyre laposabbá váló hantokat. A temető régi felét a természetes növénytakaró egyre jobban visszahódítja. Legfeljebb egy-két sírkő és a gyümölcsfák emlékeztetnek arra, hogy ez valamikor temető-kert lehetett. Ennek megfelelően kaszálták...” Ez az érzékletes leírás segít megérteni azt, hogy a magyar temetőkben a kétségkívül jelen lévő emberi

tevékenység ellenére miként maradhattak fenn értékes és ritka fajok populációi évszázadokon keresztül. A növényzet zavart és természetes állományainak változása dinamikusan követték a temető hagyományos használatát. Ezt a dinamizmust szakítja meg a hagyományos kezelés megváltozása, és elsősorban a modern síremlékek állításának szokása. Az évtizedekkel ezelőtt létesített, betonnal, műkövel, márvánnyal fedett síremlékek visszagyepesedése nem történhet meg, a modern síremlékek egyre nagyobb területen vannak jelen, és ez által a természetközeli növényzet fajai egyre kisebb területre szorulnak vissza, vagy végleg eltűnhetnek.

Magyarországon a temetkezési szokások gyökeres megváltozására a néprajzkutatás néhány évtizede hívta fel a figyelmet (SELÉNDY 1972, KUNT 1978, FAGGYAS 1988, POCSAI & TÓTH 1990). A három vizsgált régióban megfigyeléseink és a helyi lakosokkal való beszélgetés alapján egyaránt úgy tűnik, hogy a gyökeres változás „zökkenőmentesen”, észrevétlenül vált teljesen természetessé, meglehetősen rövid idő alatt. Az okokat illetően NOVÁK (2008) a következőképpen vélekedett: *„A fejfák nagymérvű pusztulása következett be a XX. század második felében. Ebben az időszakban döntő társadalmi-gazdasági változások mentek végbe Kárpát-Európa-szerte, amelynek sajnálatos következménye a nemzeti jelleget erőteljesen magában hordozó parasztság kultúrájának, a hagyományos parasztpolgári életmódnak a felszámolódása, illetve megszüntetése. A temetők – különösen a városokban, így az egykori mezővárosokban is – elsivárosodtak, jellegtelen kőrengeteggé váltak. A fejfákat felcserélték az értékesebb mészkő és gránit, valamint a kevésbé értékes, jellegtelen műkő síremlékekre. Ez utóbbiak jelentik a döntő többséget.”*

A temetőkultúra megváltozásához emellett FAGGYAS (1988) szerint hozzájárultak más tényezők is: a református és katolikus felekezet közötti elszigetelődés csökkenése, a két egyház közötti javuló kapcsolatok, a falusi környezetben egyre inkább teret hódító kispolgári gondolkodás hatása. A jelenség mögött meghúzódó ízlés és értékválság okát KUNT (1978) szerint *„a paraszti ízléskultúra hagyományos alapjainak háttérbe szorulása magyarázza”,* aminek oka, hogy *„az újonnan kialakult ipari körzet biztosította a második világháború után kialakult új társadalmi, gazdasági viszonyok, s az államhatárok között a biztos megélhetést. A falvak lakói tehát az ipari területeken kialakuló új társadalmi gyakorlathoz, értékrendszerhez igazodtak, azt fogadták el mértékadónak”.*

A temetkezés globalizált világunkban üzletté vált, és ezt a síremlékek állításának nagyzó, méltatlan divatja kíséri. A lakosság egy része egymáson túllícitálva, és anyagi ráfordításait nem kímélve egyre nagyobb, és díszesebb síremlékeket készített. (Interjúalanyunk Sárretudvarin: *„Az emberek rivalizálnak – igyekeznek sírjaikkal túltenni a másikon.”*). Amint azt FAGGYAS (1988) megállapította: *„utóbbi giccses, vagyoni állapotot jelző emlékek már nem az elhalt végakarata szerint kerültek a sírokra. A hátramaradtak anyagi jóléte, a falvak lakóinak egymás közti versengése lett indító oka”.* Az utókor és a jelenkori közízlés nincs tekintettel nagyjaink szellemiségére, végakarataira sem, elég megnéznünk íróink, költőink síremlékeit, és összevetnünk őket az írásaikban szereplő képekkel:

Ady Endre: Temetetlenül (részlet, 1899)

„Mi lett belőlem? Temetői fejfa,
Mely a világnak egy nevet mutat...”

Arany János: A tölgyek alatt (részlet, 1877)

„A tölgyek alatt
Vágynám lenyugodni,
Ha csontjaimat
Meg kelletik adni;
De, akárhol vár
A pihenő hely rám:
Egyszerűen, bár
Tölgy lenne a fejfám!”

Fekete István: Ballagó idő (részlet, 1970)

„Vannak temetők, melyekből a múlandóság réme huhog felénk, vannak, melyek rideg kőerdejükkel messziről ráfeküsznek a szívünkre, és vannak, melyek olyanok, mint a csendes falusi kertek, hol magától nő a jácint, szabad benne halkan nevetni, hiszen a méhek is zümmögve dúdolgatnak a virágokon, és a napsugár is tűnődve el-elszunnyad a sírok közének pihenős völgyében.”

Jékely Zoltán: Kalotaszegi elégia (részlet, 1936)

„A cinteremben nyílik már a kosbor
süppedő, fátalán sírdombokon”

Nyíró József: Kopjafák (részlet, 1933)

„Régi idők öreg kopjafái alatt alussza álmát az én népem, mohos temetőben, vadvirágokkal takart padmalyos sírokbán, szép madárszó mellett.”

POCSAI & TÓTH (1990) az alábbiakat írták a modern síremlékek térhódításáról, illetve a hagyományos temetkezési szokások, népi motívumok mellőzéséről: *„Ma két szélsőség mellett (a vagyonokba kerülő, túldíszített, agyonmárványozott kripták, illetve a gyomokkal borított sírhalmok, kidőlt-bedőlt fejfákkal) a középutat a jól-rosszul beültetett műkő keretek egyhangúsága képviseli. Az uniformizált betonházakban lakó emberek holtukban is uniformizált betonkeretek közé költöznek. Itt már nem érvényesülnek vallási hagyományok (esetleg a név mellé vésett kereszt vagy kehely tesz még különbséget), hiányoznak a személyes, patetikus sírversek, búcsúzó mondatok, a feliratok csupán tényközlésre szorítkoznak.”* Interjúalanyaink túlnyomó többségében a modern típusú sírhantok mellett tették le a voksukat régiótól függetlenül (Kalotadámos: *„A kopjafa is szép volt, de az nem tartalmaz, csak a modern sír az öröklét”*; Zsobok: *„Szép ez a hagyományos, csak nem tart sokat”*; Kisújszállás: *„Hamar elkorhad a fejfá”*). Napjainkra mindenhol elérhető lett a nagy anyagi erőforrásokat igénybe vevő, ám általánosságban tartósabbnak ítélt beton és márvány síremlék állításának lehetősége. Erdélyben megfigyeléseink és interjúink alapján, ha az anyagi lehetőségeik engedik, előbb-utóbb a sírhantot elkészítettetők modern típusú síremlékre cserélik, a korábbi kopjafát pedig vagy leselejtezik, vagy a sírhant másodlagos díszeként (esetleg megtűrt elemeként?) meghagyják. Erdélyben egyedül Sztánán tapasztaltuk, hogy a kopjafák kiemelt figyelmet élveznek, de ott sem a helyi lakosok részéről: interjúalanyunk információi alapján *„ugyanazok a magyar fiatalok takarítják, lecsiszolják pár éve a kopjafákat, visszajárnak a temetőbe”*.

Egyéb tényezők is hozzájárulnak a temetők átalakulásához, „modernizálódásához”. Míg tradicionálisan a temetőben évente egyszer-kétszer kaszáltak, és a szénát zömében feletették a jószággal, manapság a hagyományos állattartás szinte teljes eltűnésével a szénára már jobbra nincs szükség. (Bogdánd: *„A szénát összegyűjtjük, és elégetjük”*; Hadadnásd: *„Most már senkinek nem kell a széna”*; Vervölgy: *„Most nem kell a fű senkinek”*). Ma a temetőben (és más egyéb közvetlen urbán környezetben lévő gyepterületeken is) ezzel párhuzamosan újabban sokfelé a motoros fűnyírás jellemző, és a kézi kaszálás manapság már szinte kuriózumnak számít amellett, hogy a mai lakosság mintha a nagyra nőtt fűvet rendezetlennek, és kevésbé favorizálandónak tartaná a rövidre nyírt, egyenletes magasságú gyeppel szemben. (Bogdánd: *„A nagy növényzet miatt sokkal nehezebben kapjuk meg, hol vannak a halottaink”*; Sarmaság: *„Hát nem lehet itt kézzel kaszálni”*; Kisújszállás: *„Régen nagyon bozontos, fás volt, mostanra ki van tisztítva”*; Karcag: *„Gyomos, rendbe kellene tenni”*).

Adataink alapján az Északi-középhegységben és Erdélyben átlagosan több védett növény fordul elő, mint az Alföldön, ám még az Alföldre jellemző legalacsonyabb átlagérték is azt mutatja, hogy temetőink a kulturális örökségünk mellett fontos növényzeti értékek őrzői is lehetnek. A vizsgált régiókban megtalált védett fajok számában tapasztalható különbségek legalább egyike valószínűleg a tágabb táji környezet jelenlegi állapota, és jellege. Az Alföldön vélhetően a temetők körül megtalálható kevésbé természetközeli vegetációval rendelkező terület

miatt is kisebb a védett növények száma, mint a jobb természeti állapotú Északi-középhegységben vagy Erdélyben.

Úgy véljük, a megtalált növénypopulációk egy jelentős része feltételezhetően természetes előfordulás; egyrészt mert a temetők bolygatatlan részein sokszor kifejezetten természetes élőhelyfoltok találhatóak, melyek az eredeti vegetáció számos őshonos tagját őrzik, másrészt, habár már a reformáció századában és a korai barokkal indul meg a tőlünk nyugatra eső területeken a koporsónak, ravatalnak és sírnak virággal történő díszítése (BALASSA 1989), a nép hagyományosan általában a természetes flóra kiemelkedő szépséggel bíró tagjait használta fel a temetkezések során, a flóra apró virágú, „jelentéktelen” tagjait pedig mellőzte. Néhány növény esetében (*Amygdalus nana*, *Doronicum orientale*, *Anemone sylvestris* *Galanthus nivalis*) a fajok kertészeti hasznosítása miatt feltételezhetjük, hogy az állományok legalább egy része a temetőbe is ültetés útján került be. E témakörben érdekes adalékot jelent CHWEDORZEWSKA *et al.* (2008) tanulmánya, akik a gyöngyvirág (*Convallaria majalis*) parkokban, kertekben és temetőkben található állományainak genetikai variabilitását hasonlították össze természetes populációkéval, és a kereskedelmi forgalomban kapható növényanyagával. A három vizsgált lengyelországi régió belül természetes élőhelyeken és ültetett állományokban gyűjtött minták genetikai variabilitása nem különbözött egymástól jelentősen. Az eredmények arra utalnak, hogy az ültetett állományok valószínűleg a környékbeli természetes populációkból származnak, ezért az azokkal történő esetleges kereszteződés nem jelent veszélyt a természetes populációk genetikai állományára.

Megfigyeléseink alapján flóránk ritkább, érzékenyebb tagjai elsősorban a temető elhagyottabb, bolygatatlanabb részein fordulnak elő, a kezelt, sírok közötti részekben csak elvétve találhatók meg, ám a hagyományos módon kezelt, gyomirtótól mentes, és nem fűnyírozott sírok közötti gyeptelvényekben, valamint a gyeper sírhantokon is előfordulhatnak védett fajok. A temetők természetközeli élőhelyfoltjaiból így optimális esetben a flóra tagjai kolonizálhatnak a sírokat és a sírok közötti területet egyaránt, ám a modern típusú sírok megjelenésével ez a lehetőség elvész számukra. A fejfás sírok jelenléte így megfigyeléseink alapján indikátora lehet védett növények szempontjából a temető potenciális értékének, ám ugyanakkor a fejfás sírhantok megléte nem szükségszerűen jelenti a védett növények jelenlétét a területen, valamint a természetközeli élőhelyfoltok jelenléte esetén a hagyományos sírhantok hiányában is őrizhet több védett növényfajt is a temető (például Zádorfalva temetője). A gyeper (1. és 2. típusú) sírhantok és a fejfával rendelkező sírok aránya egyaránt Erdélyben a legnagyobb (5. táblázat), ám már itt is teret hódítanak a modern síremlékek, így a szokásokban történő paradigmaváltás miatt egyértelműen várható, hogy Erdélyben is tovább fog csökkenni mind a gyeper sírhantok, mind a fejfás sírok aránya.

Az, hogy mely tényezők befolyásolják a védett növényeink temetőkben történő túlélőképességét, izgalmas kutatási kérdés: nemrég bebizonyosodott, hogy albán temetők orchideaflórájára hatással van a temető felekezeti hovatartozása (MOLNÁR V. *et al.* 2017), melyet vélhetően a különböző felekezetekhez tartozó temetők eltérő kezelése okoz; ám a kezelésre vonatkozó részletek további ismerete nélkül is biztos, hogy a különböző jellegű és intenzitású antropogén terhelés hatással van az adott temető fajkészletére. Úgy tűnik, hogy a temetőben található növényzet eredetisége után a rendszeres és gyakori fűnyírás az egyik legjelentősebb tényező, amely a temetők növényzetének fajösszetételét meghatározza. Az ismétlődő, a növények természetes életciklusa szempontjából kiszámíthatatlannak mondható időzítésű gépi fűnyírás igen jelentős nyomást gyakorol a növényzetre. Eddigi tapasztalataink szerint a fűnyírást a talajban megtalálható kitartó szervekkel rendelkező geofiton-fajok (például *Ornithogalum brevistylum*), a talajfelszín közelében kúszó hajtásokat nevelő fajok (például *Vinca herbacea*), az alacsony tölevélrózsákat nevelő fajok (például *Orchis morio*, *Orchis tridentata*, *Taraxacum serotinum*) vagy a kaszálás után sarjhajtásokat nevelő fajok (például *Linaria biebersteinii*, *Polygala major*, *Prunella grandiflora*) viselik el legjobban.

Adataink alapján a felmért temetőekben a modern típusú, beton vagy márvány síremlékek leghamarabb az Alföldön, és legkésőbb Erdélyben jelentek meg (6. táblázat). A fejfás sírok az Északi-középhegységben és az Alföldön jellemzően az 1970-es években kezdtek eltűnni, míg Erdélyben mintegy 2-3 évtizeddel később (6. táblázat).

6. táblázat. A temetőben talált legidősebb „modern” sírhantjainak és legfiatalabb fejfás sírhantjainak átlagos évszáma tájegységenként

Table 6. Mean year of the oldest „modern” graves, and the youngest graves with wooden headboard in the three regions studied

	Északi-középhegység / North Hungarian Mountain	Erdély / Transylvania	Alföld / Hungarian Plain
Legidősebb modern sírhantok átlagos évszáma / Mean date of oldest modern graves	1940	1951	1934
Legfiatalabb fejfás sírok átlagos évszáma / Mean date of youngest graves with wooden headboards	1977	1991	1976

A temetők használata napjainkban további környezetvédelmi, és természetvédelmi problémákat is felvet. STOWE *et al.* (2001) hívták fel a figyelmet arra, hogy a modern temetkezés során mennyi természetidegen, környezetkárosító anyagot, nagyon hamar hulladékká váló tárgyat viszünk ki a temetőbe (peszticidek, műanyagból készült mécsesek, koszorúk és művirágok stb.). Alternatívák pedig volnának: környezetbarát temetők létrehozásával, és környezettudatos temetkezéssel csökkenthetnénk a környezeti terhelést, és amellett, hogy kisebb anyagi és energia-ráfordítással hoznánk létre végső nyughelyeinket, a temetőben megtalálható élővilágot is kímélnénk.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás az OTKA K108992 pályázat támogatásával valósult meg. Köszönjük Molnár Attilának, Nagy Timeának, Süveges Kristófnak, Szabó Évának és Takács Attilának a terepmunkában való közreműködést. Köszönjük Babai Dániel, Szabó T. Attila és Szomorad Ferenc lektori munkáját. Hálásak vagyunk Csathó András Istvánnak és Hegedűs Zoltánnak a kéziratához fűzött értékes kiegészítéseikért. Hálás szívvel emlékezünk néhai Lenkey Bélára (1943–2016), aki az *Orchis purpurea* szuhafői temetőben való előfordulására a figyelmünket felhívta.

Irodalom

- ANNONYMUS (a Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola Növénytani tanszékének munkacsoportja) (1991): A temetőkertek növényzetéről. Etnobotanikai kitekintés. – *Néprajzi Hírek* 20 (1): 66–70.
- PÉNTÉK J. & SZABÓ T. A. (1985): A temetők növényzete. – In: *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, pp. 143–146.
- BALASSA I. (1973): A magyar temetők néprajzi kutatása. – *Ethnographia* 84 (3): 225–242.
- BALASSA I. (1989): *A magyar falvak temetői*. – Corvina, Budapest.
- BARRETT G.W. & BARRETT T.L. (2001): Cemeteries as repositories of natural and cultural diversity. – *Conservation Biology* 15 (6): 1820–1824.
- CSALOG J. (1940): A sárközi református temetők emberalakú fejfái. – *Néprajzi Értesítő* 32: 381–385.
- CSALOG J. (1957): A szentesi református temető gombosfái. – *Néprajzi Értesítő* 39: 203–210.
- CHWEDORZEWSKA K.J., GALERA H. & KOSIŃSKI I. (2008): Plantations of *Convallaria majalis* L. as a threat to the natural stands of the species: genetic variability of the cultivated plants and natural populations. – *Biological Conservation* 141 (10): 2619–2624.

- DUDLEY N., BHAGWAT S., HIGGINS-ZOGIB L., LASSEN B., VERSCHUUREN B. & WILD R. (2010): Conservation of biodiversity in sacred natural sites in Asia and Africa: A review of the scientific literature. – In: VERSCHUUREN B. WILD R.A. MCNEELY J. & OVIEDO G. (eds), *Sacred natural sites: Conserving nature and culture*. London and Washington DC: Earthscan, pp. 19–33.
- FAGGYAS I. (1988): *Fejfás temetők a magyarországi Gömörben*. – Gömör Néprajza XII. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- FÜLÖP I. (1902): Temetőfejfa, kopjafa. – *Néprajzi Értesítő* 3: 61–63
- GÖNCZI F. (1903): A lükő és fejfa Göcsejben. – *Néprajzi Értesítő* 4: 140–145
- KIRÁLY G. (2009): *Új magyar fűvészkönyv. Magyarország hajtásos növényei. Határozókulcsok*. – Aggteleki Nemzeti Park Igazgatóság, Jósvald.
- KÓS K. (1972): A székely sírfák kérdéséhez. – In: *Népélet és néphagyomány. Tíz tanulmány*. Kriterion, Bukarest, pp. 253–274.
- KUNT E. (1975): A magyar népi temetők szemiotikai elemzése. – *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 13–14: 475–507.
- KUNT E. (1978): *Temetők az Aggteleki-karszt falvaiban*. – Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- KUNT E. (1980): *A temetők népművészete*. – Corvina, Budapest.
- LASKE D. (1994): Friedhöfe – ökologische Nischen im besiedelten Raum. – *Naturwissenschaften* 81 (5): 218–223.
- LÖKI V., TÖKÖLYI J., SÜVEGES K., LOVAS-KISS Á., HÜRKAN K., SRAMKÓ G. & MOLNÁR V. A. (2015): The orchid flora of Turkish graveyards: a comprehensive field survey. – *Willdenowia* 45 (2): 231–243.
- MOLNÁR V. A., TAKÁCS A., MIZSEI E., LÖKI V., BARINA Z., SRAMKÓ G. & TÖKÖLYI J. (2017a): Religious differences affect orchid diversity of Albanian graveyards. – *Pakistan Journal of Botany* 49 (1): 289–303.
- MOLNÁR V. A., LÖKI V., MÁTÉ A., MOLNÁR A., TAKÁCS A., NAGY T., LOVAS-KISS Á., LUKÁCS B. A., SRAMKÓ G. & TÖKÖLYI J. (2017b): The occurrence of *Spiraea crenata* L. and other rare steppe plants in Pannonian graveyards. – *Biologia* 72(5): 500–509.
- NOVÁK L. (1975): A Duna–Tisza köze temetőinek néprajza. – *Cumania* 5: 219–305.
- NOVÁK L. (1980): *Fejfák a Duna-Tisza közén*. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 1. – Arany János Múzeum, Nagykőrös.
- NOVÁK L.F. (2005): *Fejfa monográfia*. Az Arany János Múzeum Kismonográfiái 16. – Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, Arany János Múzeum, Nagykőrös.
- NOVÁK L. F. (2008): A magyarság fejfája. – *Napút* 10 (9): 11–24.
- ORTUTAY Gy. (szerk.) (1977–1982): *Magyar Néprajzi Lexikon I–V*. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- POCSAI J. & TÓTH L. (1990) *Csendes kertek – Temetőink védelmében*. – Mezőgazda kiadó, Budapest.
- PÓCS É. (1979): Fejfa. – In: ORTUTAY Gy. (szerk.), *Magyar Néprajzi Lexikon II*. Budapest, pp. 97–107.
- SAUNDERS D.A., HOBBS R.J. & MARGULES C.R. (1991): Biological consequences of ecosystem fragmentation: a review. – *Conservation Biology* 5 (1): 18–32.
- SELÉNDY SZ. (szerk.) (1972): *Temetőkert*. – Mezőgazda kiadó, pp. 44–49.
- SOLYMOSSY S. (1930): Ősi fejfaformák népünkénél. – *Ethnographia* 41: 65–84.
- STOWE J.P., SCHMIDT E.V. & GREEN D. (2001): Toxic burials: the final insult. – *Conservation Biology* 15 (6): 1817–1819.
- ZENTAI J. (1966): A Janus Pannonius Múzeum fejfa-archívumából. – *Múzeum Körlevél* 6: 6–8.
- ZENTAI T. (1972): Nádudvari sírjelek. – *Ethnographia* 83: 305–309.

Hivatkozott világháló helyek:

- [1] Központi Statisztikai Hivatal honlapja – http://www.ksh.hu/docs/hun/hnk/Helysegnevkonyv_adattar_2011.xls (Hozzáférés: 2016. 12. 10.)
- [2] Institutul National de Statistica – <http://www.recensamantromania.ro/rezultate-2/> (Hozzáférés: 2016. 12. 10.)
- [3] 100/2012 (IX. 28.) VM rendelet – <http://www.kozlonyok.hu/nkonline/MKPDF/hiteles/mk12128.pdf> (Hozzáférés: 2016. 12. 10.)
- [4] Molnár V. Attila: kutatói blog – <http://molnar-v-attila.blogspot.hu/> (Hozzáférés: 2016. 12. 10.)

Beérkezett / received: 2017. 12. 05. • Elfogadva / accepted: 2018. 02. 28.